

תהליך בניית מאגר השמות¹.

בניית מאגר השמות של מעפילי צפון אפריקה ולוב. בארכיונים שונים יש תיעוד אקלקטי של רשימות מעפילים מצפון אפריקה. עד כה לא נעשה ניסיון להציגם ברשימה שמית מרוכזת שתאפשר להכיר אותם ולהעלותם על דפי ההיסטוריה. כדי לדעת מי היו מעפילי צפון אפריקה נבנה מאגר שמות. הנחת הבסיס הייתה שכול מי שהעפיל בשלוש הספינות הראשונות שהפליגו מחוף אלג'יר הוא מוגרבי. הנחה נוספת הייתה לכלול במאגר רק מעפילים צפון אפריקאים שגורשו על ידי הבריטים למחנות בקפריסין מינואר 1947 עד להקמת המדינה במאי 1948 ושחרורם מהמחנות בחודש פברואר 1949. המאגר לא כלל עולים מצפון אפריקה שקיבלו רישיונות עלייה [סרטיפיקטים] לפלשתינה-א"י בתקופה הנדונה. בשלב הראשון זהו שמותיהם של מעפילי שלוש הספינות מחוף אלג'יר: 'יהודה הלוי', 'שיבת ציון' ו'הפורצים'. לאחר מכן אותרו שמות מעפילים שהעפילו ב-27 ספינות מנמלי אירופה. בתהליך בניית המאגר זהו שתי קבוצות מעפילים נוספות: פליטים יהודים יוצאי אירופה שנמלטו לפני ובמהלך מלחמת העולם השנייה לארצות המגרב. חלקם העפילו בשתי הספינות הראשונות מצפון אפריקה וחלקם שהגדיר את מוצאו מצפון אפריקה העפילו מנמלי אירופה. הם גורשו לקפריסין.

מאגר השמות התבסס על מקורות ארכיונים ועל יומנים אישיים, ספרי זיכרונות וספרות מחקר.² שמות מעפילים מוגרבים הופיעו בדיווחי שליחי הסוכנות היהודית, פעילי המוסד לעלייה ב', מפקדי ומלוי ספינות המעפילים שנמצאו בארכיון לתולדות ההגנה ובתיקי קפריסין של הארכיון הציוני המרכזי. מידע על מעפילים מוגרבים נמצא גם בארכיון הציונות הדתית ובארכיון הקיבוץ הדתי. תיקי קפריסין בארכיון הגיוניט סיפקו מידע על שירותי בריאות ורווחה שניתנו לכלל מעפילים במחנות וגם למעפילים מוגרבים. בארכיון יד טבנקין נמצאו עדויות, דוחות והתכתבויות של שליחי התנועות הארץ ישראליות בצפון אפריקה ושל פעילי העפלה מקומיים במגרב. עדויות בעל-פה של פעילים נמצאו במרכז לתיעוד של המכון ליהדות זמננו. כמו כן, נערכו מספר ראיונות אישיים עם מעפילים.³ נמצאו רשימות שמיות בתיקי העלייה מארצות צפון אפריקה בארכיון הציוני. בארכיון יד טבנקין נמצאה רשימה חלקית של מעפילי 'הפורצים', שפרצה את המצור הבריטי ב-4.12.1947.⁴ בספרו של מאיר שורץ הופיעה רשימה חלקית של מעפילים מוגרבים שהיו על ה'אקסודוס' וגורשו לגרמניה עם שארית הפליטה ולא עלו לפלשתינה-א"י דרך קפריסין.⁵ רשימות העולים באוניות ההעברה שהפליגו מקפריסין במשך כ-31 חודשים לפלשתינה-א"י ולמדינת ישראל אפשרו להצליב בין רשימות שונות ולאמת את פרטי המעפילים.⁶

מקורות נוספים לאיתור שמות היו מכתביהם של מעפילים צפון אפריקאים למזכירויות מחנות הקיץ והחורף⁷ להקדמת עלייתם ארצה ובקשות למעבר בין ובתוך מחנות הקיץ והחורף בקפריסין

¹ המסמך הוכן בידי דניאל בר-אלי ביטון. 2019.

² את"ה 14/139 מעפילי הפאנים נדרשו על ידי ה נציגי המוסד לעלייה ב' להשמיד כל מסמך שיכול היה לזהות את ארץ מוצאם ואת מקום הפלגתם. מברק (25.2.48) "יש צורך להשמיד ללא דיחוי כל 'החומר' הזה הנמצא בקרב המעפילים".

³ גילם המתקדם של מעפילים 85 ל-95 היקשה על איתורם.

⁴ אי"ט 2-19/8/2. ועדת עלייה וקליטה 'הקיבוץ המאוחד' רישום שמות של עולים. (15.7.47-15.4.47).

⁵ שורץ. **יציאת אירופה**. עמ' 148-183.

⁶ נספח 1. אוניות ההעברה של מעפילים מקפריסין לפלשתינה-א"י וישראל.

⁷ מחנות הקיץ והחורף בקפריסין: מחנות אלה הוקמו על ידי הבריטים משגמלה ההחלטה (אוגוסט 1946) לגרש את העולים הבלתי לגאליים. מחנות הקיץ בקראולוס היו מחנות אוהלים (55-60). מחנות החורף בדיקלייה היו מחנות צריפים (64-68) בקסלטימו הוקמו שני מחנות קיץ נוספים (69-70). במחנה 65 שכן מחנה נוער

שנועדו להתגבר על התנאים הקשים במחנות הקיץ, לאפשר איחוד משפחות, השתלבות בגרעין של תנועה מסוימת והצטרפות לחבריהם שהעפילו באותה ספינה.⁸ שמות מעפילים צפון אפריקאים שהופנו מקפריסין על ידי הסוכנות היהודית לקיבוצים, מוסדות עליית הנוער ולבתי עולים הופיעו בדרישת מוסדות אלה לקבל כרטיסי מזון עבור מעפילים שנקלטו אצלם. גם מתיקי עליית הנוער נדלה מידע. ברשימות אלה לא תמיד נרשמו שמות ההורים לצד שם הילדים ורק רישום מוצאם אפשר לכלול אותם במאגר. לעומת זאת, ברשימות העולים שבוטחו בקופת חולים נרשם רק שמו של הראש/ת המשפחה, האב/האם עם מספר הנלווים אליהם ללא שמות בני המשפחה האחרים.⁹ שמות מעפילים שנמצאו בפרסומי המדור לחיפוש קרובים בארץ הוצלבו עם רשימות אחרות. בנוסף, רשימות שנמחקו בהן שמות מעפילים שעלייתם מקפריסין ארצה נדחתה מסיבות שונות, אף הם שולבו במאגר מפני שעם שחרור המחנות בקפריסין עלו כולם ארצה.¹⁰

כדי להימנע מכפילויות שמות במאגר ולצורך אימות פרטיו של כול מעפיל הוכנה טבלה שכללה את פרטיו האישיים; גיל ושנת לידה, שמות ההורים, עיר וארץ מוצא, משלח יד, השכלה, שם ספינת המעפילים, מספר מחנה בקפריסין, השתייכות תנועתית, ארץ מוצא, תאריך עלייה מקפריסין באוניית ההעברה מקפריסין לפלשתינה-א"י ולמדינת ישראל. שמו של כול מעפיל ברשימה מסוימת הוצלב ונבדק מול רשימות ארכיוניות נוספות ואחרות ונתונו הושלמו לפיהן.¹¹ היו מקרים של רישום כפול של מעפיל במספר ספינות. הצלבתם עם רשימה/ות אחרות שנמצאו בה פרטים מזהים נוספים שלו אפשרה לכלול אותו במאגר.¹²

שמות בעלי צליל צפון-אפריקאי שובשו פונטית בתעתיק האנגלי ברשימות מעפילים מקפריסין לפלשתינה-א"י. שיבושים נפלו גם ברשימות בעברית שהוכנו בידי ועדות העלייה בקפריסין וברישום הבאים מקפריסין בידי פקידי מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. טעויות אלה אפשר שנבעו מקשוי הגיית אותיות גרוניות.¹³ אפשר להניח, שכאשר מעפיל מוגרבי ביטא את שמו בפני פקיד עלייה בעברית או צרפתית, שמו נכתב לפי הצליל שנקלט על ידי הרשם. לדוגמה, שמות כמו סאלאמון-סולומון-שלמה, ריפקה-רבקה, אזוט-חזות, יסחק-איזק-יחחק, אלוז-אלבו, בוכבוזה-בוקבוזה, דאן-דהן, בונגלו-בוזגלו, מרוכו-מרוקו ואפריקנע-אפריקה.¹⁴ שמות משפחה ושמות פרטיים של מעפילים הודפסו באנגלית בידי השלטונות הבריטים ובעברית נכתבו גם בכתב יד בידי

ילדים. (נספח 8 מפת המחנות).

⁸ אצ"מ 6/3849. רשימות שמיות בעניין העלייה מאלג'יר, מרוקו ותוניס. 1945-1948; אצ"מ 6/4311. מחנות המעפילים בקפריסין 1947-1948; אצ"מ 6/4315. רשימות שמיות של מעפילים מקפריסין שעלו ארצה 1948-1947.

⁹ אצ"מ 10-459-21. רשימת תומכים במועמדים פולק משה וזליג אשר למועצת המחנות בקפריסין; אצ"מ 70-328-21. בקשה להקדמת עלייה ארצה של סאלמאן מרים; אצ"מ 8-439-21. רשימות שמיות של מעפילים שעברו ממחנה 70 למחנה 69; אצ"מ 3/139-212-S3. רשימות שמיות של עולים חדשים שנקלטו בנהלל 1947; אצ"מ 6/3745. רשימות שמיות בעניין העלייה מאיטליה 1946-1948; אצ"מ 6/3744. רשימות שמיות בעניין העלייה מאיטליה 1945-1946; אצ"מ 29-504-21. רשימות שמיות של מעפילים מקבוצת 'עולים' ממחנות החורף המועמדים לעלות לארץ ישראל 1948; אצ"מ 27-504-21. בקשה להקדמת עלייה של מכלוב אזוט (חזות); אצ"מ 24-17-83-450-S3; רשימות של עולים שבוטחו בקופת חולים (קופ"ח) 1947-1948; אצ"מ 3/450-84/3. רשימת מבוטחים בקופ"ח 1947-1948.

¹⁰ אצ"מ 7-361-21. רשימות שמיות של מעפילים שהועברו ממחנה 70 אל מחנה 66.

¹¹ נספח 5. מאגר השמות של מעפילים צפון אפריקאים.

¹² אצ"מ 12-11-231-21. הצהרת מחאה של מעפילים צפון אפריקאים למזכירות המחנות. (ללא תאריך); אצ"מ 37-622-104-S1. רשימת עולים לפי חודשים ינואר-מרץ 1949 ולפי אוניות. כאן הופיעה חזות אסתר כמעפילה ללא ציון שם ספינה; לפי אתר המעפילים בעתלית היא העפילה בספינה 'לנגב'; אצ"מ 73-505-21. אסתר חזות הגישה בקשה להקדמת עלייה בגין סיבה רפואית, היא מופיעה כעולה בישיבת ציון מחנה 64; אצ"מ 274-21. 15/6 בן אוליאל דוד, נרשם ביהודה הלוי ובישיבת ציון; אצ"מ 4-274-21 ואצ"מ 276-21. מרדכי חדאזי נרשם ביחיעם ובישיבת ציון.

¹³ נספח 2. דוגמות לשיבושים ברישום שמות משפחה של מעפילים צפון אפריקאים.

¹⁴ נספח 3. דוגמות לשיבושים ברישום שמות פרטיים של מעפילים צפון אפריקאים.

פקידי הסוכנות היהודית.¹⁵ הרישום הכפול של הבריטים ושל וועדות העלייה נועד לוודא שלא תהיה סטייה ממכסת הרישיונות שאושרה עבור המעפילים הבאים מקפריסין-- מחצית מהמכסה הכללית של 1,500 רישיונות כניסה לפלשתינה-א"י שאושרה על ידי ממשלת המנדט. תופעה של רישום שמות כפול העידה על אי דיוק ברישום בידי מזכירות המחנות ומחלקות העלייה של הסוכנות היהודית, למרות שהיה בידיהם טופס רישום מפורט, לפני קום המדינה וגם לאחריה, הפקידים לא הקפידו למלא את כל הפרטים הנחוצים לזיהוי המעפילים.¹⁶ בארכיון הציוני קיימת כרטסת עולים שאינה פתוחה לציבור מסיבות השמורות עמו.¹⁷ כול מעפיל בקפריסין קיבל תעודת עולה אותה הציג לפני עלייתו לאוניית המעבר שהפליגה מקפריסין לפלשתינה-א"י ולמדינת ישראל.

לגבי רשימות בהן הופיעו שמות משפחה זה אחר זה באמצעות הסימון "- לא הושלמו הנתונים למרות שהיה ברור שהם שייכים לאותה משפחה שנרשמה לפנייהם.¹⁸ זאת אחת הסיבות לבניית שתי תת-קבוצות במאגר: האחת - מעפילים ללא ציון ארץ מוצא והשנייה - מעפילים שלא צוינה ארץ מוצאם ולא שם ספינתם. כך יתכן שבני משפחה נרשמו בקבוצות שונות. לעיתים היה קושי מסוים לקבוע את המגדר של המעפיל/ה. למשל, 'סימון' הוא שם של אישה ושל איש. לפרקים הופיע שם משפחה עם מספר שמות פרטיים כמו פרוספר, מסעוד ואשר – הראשון בצרפתית, השני בערבית מוגרבית והאחרון בעברית. שם אחד בבלייל שפות.

המאגר לא כולל שמות משפחה יהודים נפוצים בקהילות יהודיות ברחבי העולם, כמו 'כהן' ו'לוי'. בעלי שמות משפחה אלה נכללו במאגר רק אם שמם הפרטי היה מוגרבי טיפוס; עזו, חסיבה, עיזה, מסעוד, עישה, עיזה ופרוספר. שמלץ טען ש"יש קושי בהגדרת עדות בסקרים שנעשו בתקופת המנדט בפלשתינה-א"י" ובעיקר [...] ב"הבחנות בין העדות ובתוך כול עדה 'ספרדית' בפני עצמה". הוא אימץ גישה של זיהוי שמות לפי ארץ לידה ומוצא.¹⁹ ספר שמות המשפחה הצפון אפריקאיות של יוסף טולידאנו סייע בזיהוי שמות משפחה שלגביהם הייתה התלבטות.²⁰

רישום שמות מעפילי צפון אפריקה, ככל הנראה, לא התבצע במחנות המעבר באלג'יר²¹ וגם לא בכניסה למחנות הגירוש בקפריסין. עם תפיסת הספינות בידי הבריטים הן הובלו לנמל חיפה ושם נלקחה טביעת אצבעות ותצלום שצורף לדף פרטים אישיים לכול מעפיל. חלק מרשימות אלה בארכיון המדינה לא היה נגיש במהלך המחקר. בעדותו של כלב קסטל, שליח לצפון אפריקה, נמסר שלקראת העלאת המעפילים למשאיות לנסיעה אל הספינה 'שיבת ציון' וכדי למנוע כאוס נרשמו שמות הערים מהן הגיעו המעפילים על ריצפת מחנה המעבר ולמרות זאת "מעטים ידעו מי עלה על כול משאית".²² בעדותו של יוסי הראל, מפקד ספינות ה'פאנים – פאן יורק ופאן קרשנטי' שהפליגו

¹⁵ אצ"מ S3/504-35/1-6. רשימות שמיות מעפילים בגיל גיוס 1948.

¹⁶ אצ"מ J21/277-7/4. טופס עלייה לארץ של הסוכנות היהודית; אצ"מ J21/91. רשימות ילדים המועמדים לעלות לארץ ישראל בעליית הנוער 1947-1948; אצ"מ 3; ISA1/15492-1; 2; רשימת עולים לישראל. יתכן שרישום כזה בא לחפות על 'בריחת' מעפילים מקפריסין. הסבר אפשרי נוסף הוא שהדבר נעשה כדי למנוע מהבריטים לעצור עליית מעפילים בגיל גיוס לפלשתינה-א"י.

¹⁷ 'הבוקר' - מרד קפריסין. (14.11.48); 'משמר' - אי שחרור חייבי גיוס. (16.7.48) 1 'הארץ' (14.7.48).

¹⁸ אצ"מ S104/613-232. דוגמה לרישום --. רשימות שמיות של עולים לפי חודשים ינואר-מאי 1948 ולפי אוניות שהגיעו בעליית הנוער 1948.

¹⁹ שמלץ. בעיות מושגיות. עמ' 134-135. לכן, אם נרשם שמה של ארץ מוצא מוגרבית ליד שמות משפחה 'לוי וכהן' הם נכללו במאגר.

²⁰ Toledano..La Saga des Familles

²¹ אצ"מ S6/3849. מזכר מאת חיים צדוק אל חיים ברלס על מקרים בהם משפחות נשארו במחנות באלג'יר. (22.1.1948).

²² קסטל. בשליחות לגולה. עמ' 571.

מבולגריה, נמסר שהרישום התבצע בעלייה לספינות ו"כול מעפיל הביא שש תמונות ואישור רפואי והייתה כרטיסיה עצומה וממוינת".²³ לא נמצאו עדויות לרישום דומה בספינות אחרות. במקרים מסוימים קיבלו המעפילים שמות בדויים רשומים על פתק, כדי למנוע מהבריטים לזהות את ארץ מוצאם.²⁴ הרישום התבצע על ידי ועדת העלייה של כול מחנה בקפריסין בסמוך לעלייה לאוניות המעבר שהפליגו מקפריסין לפלשתינה-א"י ולישראל.²⁵

מידע סטטיסטי שתועד באופן סדיר בקפריסין, אפשר להשוות נתונים בין אוכלוסיית המעפילים הכללית לזו של המעפילים המוגרבים. המידע התבסס על ספירת ראשים במחנות קפריסין שהייתה ככול הנראה הטכנולוגיה העיקרית לאיסוף נתונים. הספירה כללה נתונים על מספר מחנה, צריף או אוהל של המעפיל. הדיווחים לא היו תמיד מדויקים. הספירה נועדה בעיקר לצורך הכנת רשימות עלייה ודיווח ללשכות העלייה של הסוכנות היהודית. היו לה גם מטרות נוספות: קבלת מנות מזון, בגדים מהמחסן, חלוקת תרופות, איתור מועמדים לשורות המגנים ועדכון של מספר המעפילים בכול מחנה. התעבורה האנושית במחנות הייתה דינמית. מעפילים חדשים נוספו למחנות ומעפילים וותיקים עלו ארצה. רשימות מעפילים שעברו ממחנות קיץ למחנות חורף ובתוכם אפשרו להעריך את היקף הניידות של המעפילים במחנות.

נוהל החלפת רשימות שמיות התקיים בין הסוכנות היהודית לגויינט. לצד זה הגויינט ניהל רשימות מעפילים שקיבלו שירותים רפואיים, שנשפטו ונכלאו על ידי הבריטים ושקיבלו סיוע סוציאלי במחנות הגירוש בקפריסין.²⁶ בארכיון תנועת העבודה ומכון לבון נמצא מחזה שנכתב בידי שלמה ביטון, מעפיל ב'יהודה הלוי' והשתתפו בו חבריו לספינה.²⁷ באותו ארכיון נמצאה רשימת מעפילים מוגרבים מספרו שקיבלו חבילות דואר כבר בספטמבר 1946.²⁸

במאגר נכללו שמות מעפילים שעלו עם מסמכים מזויפים - עלייה ד'. עלייה ד' התבססה על זיוף מסמכים ותעודות שארגנה שולה ארלוזורוב, האחראית לכך במוסד לעלייה ב', בצרפת. עם הפסקת ההעפלה הישירה מצפון אפריקה הוכשר במרסיי בחור צפון אפריקאי בזיוף תעודות ומסמכים באמצעותם העפילו מהמגרב לנמלי איטליה וצרפת ומשם לפלשתינה-א"י.²⁹ מעפילים מתנדבי ומגויסי חוץ לארץ [מח"ל וגח"ל] שנפלו במלחמת העצמאות ואותרו באתר 'יזכור' של משרד הביטחון נכללו במאגר, מאחר שהם התאמנו במחנות אימונים של ההגנה בצרפת והעפילו בספינות של המוסד לעלייה ב'. חלקם הוגלה לקפריסין. במברק מהמוסד לעלייה ב' בפריז למטה בתל-אביב נמסר ש- 300 עולים מצפון אפריקה צפויים לעלות עד 15.5.48 מועד הכרזת המדינה כחלק מהמאמץ להגדיל את מספר העולים הכשירים לשירות צבאי.³⁰ מעפילים שעשויים היו להיכלל במאגר אילו הספיק המוסד לעלייה ב' להעלותם בספינות מעפילים.

23 את"ה 14/277. עדות יוסי הראל, עמ' 4.

24 ראיון אישי עם יוסי עקריש. (26.2.15).

25 אתע"ל 23-230.vi. זיכרון דברים בין הוועדה הראשית לכל המחנות ובין נציג הסוכנות היהודית. (7.2.1947).

26 קיימות בידי רשימות שמיות מארכיון גינבה של מעפילים שקיבלו סיוע רפואי או שנכלאו בקפריסין מסיבות השמורות עמם.

27 אתע"ל 23-420.vi. שלמה, ביטון. מחזה 'ארבעה בנים' על פי סיפור בצרפתית. (ללא תאריך).

28 אתע"ל 23-93.vi. רשימת מקבלי חבילות בקפריסין. (23.9.1946). קיימת רשימה של מעפילים מספרו, מרוקו ללא שם ספינה.

29 את"ה 163/14. עדותה של שולה ארלוזורוב. (ינואר 1983); ראיון אישי עם נדיה כהן-פרנקו שהייתה פעילה מרכזית בהעפלה מצפון אפריקה בין השנים 1943-1948. (22.3.16); אי"ט 2-2-10/15/13. עדותו של אלי אוהיון מראשי ההגנה במרוקו 1947-1948. (13.10.1983); אילן חגאי, חבר תנועת 'צעירי ציון-דרור' בתוניס, היה הזייפן וגם הנהג שהוביל מעפילים מעיר הבירה אלג'יר למחנה בטנס 'שלוה ובריאות'.

30 אצ"מ 56/5067. מברק מייסערי (וניה הדרי, סגנו של שאול אביגור במטה בפריז) אל 'ארנון, (יוסף ברפלד - המוסד לעלייה ב' בתל-אביב). (6.3.48); בן-דוד. **ההגנה באירופה**; בן-דוד. **חרב בנכר**; מרקוביץקי, **גחלת לוחמת**; א. צה"ל 41/481/1949. דו"ח משלחת ההגנה באירופה (7/48-1/48); אי"ט 2-19-4/13. פעילות ההגנה בארצות צפון אפריקה 1945-1947. דיווח על צפון אפריקאים שהתאמנו במחנה 'זבולון' בצרפת. עמ' 22.

במאגר נכללו גם יהודים מלוב שהעפילו אף הם מחופי אירופה. הכללתם במאגר השמות נעשתה למרות שהמחקר לא היה אמור לעסוק בקהילת יהודי לוב. שמותיהם הופיעו ברשימות מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לצד שמותיהם של יהודי צפון אפריקה ולכן היה מקום לחרוג מגבולות המחקר – המגרב – ולצרפם למאגר. הכרת התודה של יהודי לוב ליהודי תוניס על הסיוע שקיבלו לאחר מלחמת העולם השנייה בהעפלה דרך תוניס העידה על הקשר בין שתי הקהילות. האחרונים "דאגו לביטחונם, לאכסונם ולתזונתם במשך שהותם בתוניס, והסדירו את מעברם בעיקר למרסיי בצרפת לידי המוסד לעלייה ב' ולהעלאתם ארצה".³¹

נמצאו שמות אירופאים שהופיעו בסוגריים לצד שמם הצפון אפריקאי של המוגרבים. יתכן שמטרת רישום כזה נועדה להקשות על הבריטים לזהות את ארץ המוצא של מעפילים כדי למנוע מעקב אחרי פעילות המוסד לעלייה ב' באותה ארץ. הסבר אפשרי אחר הוא הצורך למזער את הסיכון שבהחזרת מעפילים לארץ מוצאם.³² וניה פומרנץ [זאב הדרי, 'יסעור'] ממטה המוסד לעלייה ב' בפריז, ציין, כי היה חשש שמעפילי 'שיבת ציון' יוחזרו לארץ מוצאם -- אלג'יר כיוון שמסעה חפף למסעה של 'יציאת אירופה-אקסודוס' שהפכה ל'מקרה בוחן' במאבק בבריטים.³³

בנוסף למעפילים צפון אפריקאים זוהו שתי קבוצות מעפילים אחרות. האחת של פליטים יהודים אירופאים שהעפילו בספינות 'יהודה הלוי' (5/47) ו'שיבת ציון' (7/47). השנייה של פליטים יהודים אירופאים שציינו שארץ מוצאם מהמגרב.³⁴ ניתן להניח שהיו אלה פליטים שהגיעו לצפון אפריקה לפני ובמהלך מלחמת העולם השנייה.³⁵ מידע זה לא הוצג במחקרים שעסקו בהעפלה מצפון אפריקה. שתי הקבוצות נכללו ברשימות נפרדות. בספינה 'כנסת ישראל' שהפליגה מיוגוסלביה היו מעפילים עם שמות צפון אפריקאים.³⁶ שהיו ניצולי שואה מלוב.³⁷

ולבסוף, שמות של מעפילים שהוזכרו בספרי זיכרונות ויומנים אישיים של מעפילים. לאחר הצלבתם מול הרשימה במאגר הם נכללו בו.³⁸ גם בספרות המחקרית נמצאו שמות שנכללו במאגר.³⁹ היכרות אישית וראיונות עם מעפילים השלימו את בניית המאגר.⁴⁰

ביבליוגרפיה⁴¹

ארכיונים

אי"ט – ארכיון יד טבנקין.

- ³¹ חגיג לילוף, יעקב. הקשר בין קהילת יהודי תוניס. 8.
- ³² אצ"מ S3/450-3/7. בנלולו, אהרן (וילבן) ואלבס יצחק (מורגנשטרן). רשימות מבוטחים בקופת חולים. 1948-1947.
- ³³ הדרי. **המוסד לעלייה ב'** עמ' 120-122.
- ³⁴ אצ"מ ISA1/15492/2-297. רשימות שמיות של עולים שהגיעו לחיפה ינואר-יוני 1948; אצ"מ ISA1/15492/1-643; אצ"מ S104/613-77. רשימות שמיות של עולים שהגיעו ליפו וחיפה בחודשים יולי-נובמבר לפי אוניות 1948; אצ"מ S104/607/0-382. רשימות שמיות של מעפילים במחנה 64 ו-65.
- ³⁵ אצ"מ 646; ISA1/15492/1-643; אצ"מ ISA1/15492/2-491.
- ³⁶ אצ"מ ISA1/15492/1-515; S104/607/0-141. רשימות של עולים.
- ³⁷ יבלונקה. הרחק מהמסילה..; סוכרי. **בנגאזי-ברגן בלזן**...; חגיג-לילוף, ב. **תולדות יהודי לוב**. עמ' 81-87.
- ³⁸ Gues. **La Passagere de L'Exodus**...
- ³⁹ בן-שמחון. **המהלכים על המים**..; הכלפוני. בליל שמירה. עמ' 41-48; בן המוזג. **סיפורו של מעפיל**; דין. **עושים מדינה**.. עמ' 22-23; שוורץ, מאיר. **יציאת אירופה**; אבנרי, אורי. **אופטימיסט**. עמ' 329-330; כלפון. **את אחי**; ראיונות אישיים עם מעפילים צפון אפריקאים בין השנים 1981-2015.
- ⁴⁰ מרקוביצקי. **גחלת לוחמת**; מרקוביצקי. הרוס הרוס עמ' 143; אורן. **להתחיל אחרת**; ויינשטיין. **ציונות דתית**..
- ⁴¹ כבן למעפילים מצפון אפריקה הכרתי את חבריהם הקרובים של הוריי שהעפילו עמם בספינה 'יהודה הלוי' והצטרפו לקבוצת 'הבונים'.
- ⁴¹ הביבליוגרפיה הוכנה בידי דניאל בבר-אלי ביטון. 2019.

אצ"ד – ארכיון ציונות דתית, בר-אילן.

א"צ – ארכיון צה"ל.

אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי. (CZA)

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי, יבנה.

את"ה – ארכיון לתולדות ההגנה.

אתע"ל – ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון.

ISA / א"מ – ארכיון המדינה.

ארכיון הגיונט : AJJDC – תיקי קפריסין 1945-1949. AJJDC תיקי גינבה.

הארכיון הציוני המרכזי : לשכת העלייה חיפה ותל אביב S3, המחלקה לארגון S5, המחלקה לעלייה S6, המחלקה לענייני היהודים במזרח"ת S20, המחלקה המדינית S25, מחלקת הנוער והחלוץ S32, המאבק ברוויזיוניסטים S44. תנועת הפוהמ"ז S55, דוחות סטטיסטיים S75, מדור שליחים S86. מחנות גולי קפריסין J21. משרדי הסוכנות היהודית בפאריס L10, המחלקה לילדים ונוער L75.

הארכיון לתולדות ההגנה : עדויות של שליחים, מפקדי ספינות מלווי וגדעונים לפי ספינות מעפילים מצפון אפריקה : יהודה הלוי-14/233, שיבת ציון-14/295, הפורצים-14/219, לנגב-14/245, לקוממיות-14/247, המעפיל האלמוני-14/276, יחיעם-14/259, לא תפחידונו-14/240, טירת צבי-14/229, כ"ט בנובמבר-14/270, משמר העמק-14/263, שבתאי לוז'ינסקי-14/263. עדויות פעילים : ארזי יהודה, סאם אביטל, אלי אוחיון, אביגור שאול, יאני אבידוב, יגאל כהן, אפרים בן-חיים (פרידמן).

אצ"ד – ארכיון הציונות הדתית, בר-אילן : תיקים : 4/33, 7/240-239, 665/14.

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי : תיקים : 49/28, 49/285, 49/289, 48/283, 48/285, 47/48.

ארכיון יד טבנקין : עדויות של שליחים/תיקים על העפלה מצפון אפריקה

ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון : חטיבה צפון אפריקה וצרפת.

המכון ליהדות זמננו : המרכז לתיעוד בעל פה, עדויות של פעילים בעלייה ב'.

ארכיון המדינה : תיקי ספינות מעפילים ורשימות עולים ISA1/15492/1-5

עיתונות

ה'צופה'. ראיון עם פליט. (7.2.44); 'העולם'. י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47); 'זרעים'. גיליון ז-ח, שנה 2. ניסן-אייר, תש"ז. (4.7.47); 'זרעים'. גיליון א', שנה 10. תשרי, תש"ה; 'חרות'. האינצידנט המרוקני (7.8.1959); 'הבוקר' מרד קפריסין (14.11.48); 'משמר' אי שחרור חייבי גיוס (16.7.48); 'הארץ' (14.7.48).

קטעי עיתונות על ספינות מעפילים :

המעפיל האלמוני: 'הבוקר'. (18.2.47); 'הארץ'. (19.2.47); 'דבר'. (18.2.47). 'יהודה הלוי':
'משמר'. (2.6.47; 1.6.47); 'קול העם'. (1.6.47); 'העולם'. 'י"ז סיון, תשי"ז. (5.6.47).

ראיונות אישיים:

אזולאי, משה – 'יהודה הלוי, בית שמש. 28.8.1984.
ביטון, אליהו – 'יהודה הלוי, ירושלים. ינואר 1983. שאלות ותשובות 1988-1984.
בן-שושן, אמנון (בן סוסן אדמונד) – 'לנגב', קיבוץ מעגן. 22.7.2013, 28.2.2015.
בן-שושן, אמנון ועקריש, יוסף – ראיון משותף, קריית שמונה. 25.9.2015.
חרקובסקי-חורב, ישראל – מפקד ספינת המעפילים 'יהודה הלוי', קיבוץ שדות ים.
21.11.1984.
כהן, גד – 'יהודה הלוי', אופקים. 23.1.1985.
סנש חיים, (מישו) – מלווה הספינה 'יחיעם'. קיבוץ מעגן. 29.3.2013, 1.6.2013.
עקריש, יוסף – 'המעפיל האלמוני', קריית שמונה. 26.2.2015.
פרנקו-כהן, נדיה – פעילה בתנועת 'דרור', תוניס, קיבוץ רגבים. 22.3.2016.
פרץ, ז'ק-יעקב – 'יהודה הלוי', מושב רינתיה. 18.9.1984.

מקורות ביבליוגרפיים

אביגור, שאול. לסיכומו של מפעל ההעפלה. עמ' 31-51. בתוך: אביגור, שאול (עורך). עם דור
ההגנה-פרשיות ודמויות. הוצאת מערכות. תל-אביב. תשי"א.
אביזוהר, מאיר. ביקור בן גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם
השנייה. עמ' 253-271. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה -1948
1944. אוניברסיטת בן גוריון. באר-שבע. 1987.
אביטבול, מיכאל. הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה. פעמים, 2.
תשל"ט. עמ' 65-91.
אבנרי, ההסתדרות הציונית - אבנרי, יצחק. ההסתדרות הציונית והעלייה הבלתי לגאלית לא"י
מראשית הכיבוש הבריטי ועד סוף מלחמת העולם השנייה. חיבור לקבלת תואר דוקטור.
אוניברסיטת תל-אביב. 1979.
אבנרי, יצחק. מרד העלייה תכניתו של בן-גוריון לעליה בלתי לגלית. קתדרה, 44. תמוז. תשמ"ז.
עמ' 126-157.
אבנרי, ל. אריה. המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעליה ב'. עמ' 213-245. בתוך: שלמה, דרך.
(עורך). שורשים, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה. יד טבנקין. תל-אביב. 1982.
אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון-אפריקה 1943-1948. שורשים במזרח
א', 1986. עמ' 191-240.
אברמסקי-בליי, עירית. ההכשרה הציונית ג'רבה. עמ' 475-493. בתוך: הרווי, זאב. חזן-רוקס, גלית.
סעדון, חיים. ואמנון, שילוח. (עורכים). ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח. משגב ירושלים.
ירושלים. תשס"ב.
אהרני, מטות תרן -אהרני, ראובן. מטות תרן ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם
השנייה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1997.

- אורן, להתחיל אחרת - אורן, מנחם. להתחיל אחרת לחיות אחרת תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- אורן, מנגד תראה- אורן, מנחם. מנגד תראה את הארץ חינוך הנוער בקפריסין. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.
- אלרואי. אימיגרנטים - אלרואי, גור. אימיגרנטים ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה ועשרים. יד בן צבי. ירושלים. 2004.
- אלמאליח, אברהם. אפריקה הצפונית בתרבות העברית. עם וספר אלול תש"ה. עמ' 29-32.
- אלמאליח, אברהם. במחנות המעפילים בקפריסין. הד המזרח, כ"ו שבט, תש"ט. עמ' 11.
- אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון אפריקה בקפריסין. הד המזרח, י"ב שבט, תש"ט. עמ' 5.
- אלמאליח, שמואל. מצב החינוך והתרבות בקזבלנקה. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 71-72.
- אלפסי, דוד. כנס על ההעפלה מצפון אפריקה. יד טבנקין. (10.1.82) עמ' 23-24.
- אפרת, אהרן. 'השומר הצעיר' בהכשרה. משולש ההגשמה: הכשרה - עלייה - העפלה. מאסף לחקר העבודה הציונית והסוציאליזם י"ז. תשמ"ז. עמ' 138-148.
- ארצי, יצחק. אפיזודה ושמה מחנות הגירוש בקפריסין (במלאת 35 שנה לנעילת המחנות). משואה י"ב. 1984. עמ' 204-210.
- ארצי, יצחק. יומנה של 'כנסת ישראל'. משואה כ"ה, אפריל 1997. עמ' 158-184.
- באואר. הבריחה. באואר, יהודה
- בוגנר. אי הגירוש - בוגנר, נחום. אי הגירוש מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. עם עובד. תל אביב. 1991.
- בוגנר. ספינות המרי - בוגנר, נחום. ספינות המרי ההעפלה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1993.
- בועז, אריה. שאול, מאירוב (אביגור). התגייסות להצלת היהודים. עמ' 532-533. בתוך: דינה, פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא. אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1933-1948. יד בן צבי. ירושלים. 2009.
- ביטון, שלמה. מאמצים עבריים בקזבלנקה מרוקו. עם וספר, אלול. תש"ו. עמ' 60.
- בלאיס, י.ח. חלוצים מצפון אפריקה בארץ ישראל. הד המזרח, כ"ח. תשרי תש"ו. (5.10.45). עמ' 9.
- בן-אשר. השומר הצעיר במרוקו- בן-אשר, רפאל תולדות השומר הצעיר במרוקו. גבעת חביבה. 1990.
- בן-אשר. השומר הצעיר בתוניסיה - בן-אשר, רפאל. תולדות השומר הצעיר בתוניסיה. גבעת חביבה. 1980.
- בן-דוד. חרב בניכר- בן-דוד, יהודה. חרב בניכר מעלילות ה'הגנה' באירופה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1978.
- בן-דוד. ההגנה באירופה - בן-דוד, יהודה. ההגנה באירופה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1995.
- בן-מלכא. מ.ח. התפתחות העברית בטאנג'יר. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 67.
- בנבסה, אסתר. ציונות ופוליטיקה. מקומית בארצות המזרח. פעמים 73. 1997/98. עמ' 36-40.

בן-חיים, אפרים. השליחות הארץ ישראלית לצפון אפריקה התקופה הראשונה 1943-1948/9. עמ' 4-17. בתוך: יום עיון ארגון פעילי המחותרת וההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1994.

בן חיים (פרידמן), אפרים. ההעפלה מצפון אפריקה, שלוש אוניות. שורשים במזרח א', 1986. עמ', 241-320.

בן חיים, אפרים. שליחות לגולה. עמ' 551-554. בתוך: שליחות לגולה 1948-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

בן-שמחון, רפאל. עליית יהודי מרוקו לארץ ישראל לא פסקה על אף התנאים הקשים וסכנות הדרכים. במערכה, 260. אוגוסט 1982. עמ' 12-13, 25.

ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות האסלאם. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 145-189.

גולני. הנציב האחרון - גולני, מוטי. הנציב האחרון הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם 1945-1948. עם עובד. תל אביב. 2011.

גרשון, יצחק. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. שורשים במזרח ב', 1989. עמ' 288-293.

דומיניץ. עליה והגירה - דומיניץ, יהודה. עליה והגירה בשנות מצוקה ובימי תקומה. מוסד ביאליק. ירושלים. 2000.

דרוזי. פרשת אקסודוס - דרוזי, ז'ק. פרשת אקסודוס באור חדש. עם עובד. תל אביב. 1971.

דרויאן, ניצה. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. כיוונים, 28. אוגוסט 1985. עמ' 85-92.

דשן, שלמה. הדתיות של המזרחיים: ציבור, רבנים ואמונה. אלפיים 9. (1994). עמ' 44-58.

הדר (שכנר), יחזקאל. עם הפעילים והמעפילים של 'החלוץ האחד'. עמ' 33-34. בתוך: ליבר, רוש. תנור, אברהם. (עורכים). נתיבי הצלה והעפלה המרכז לגולה באיטליה 1944-1948. דפוס סגל. תל אביב. 1984.

הדרי. פליטים מנצחים אימפריה - הדרי, וניה. זאב. פליטים מנצחים אימפריה פרשיות עלייה ב'. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.

הדרי. המוסד לעלייה ב'- הדרי, וניה זאב. המוסד לעלייה ב' יומן מבצעים, פאריס 1947.

אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 1991.

הירשברג. יהדות צפון אפריקה- הירשברג, חיים, זאב. יהדות צפון אפריקה. קצין חינוך ראשי, ענף השכלה. תשי"ט.

הירשברג. תולדות היהודים - הירשברג, חיים, זאב. תולדות היהודים - באפריקה הצפונית: התפוצה בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו. מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ה.

הכהן. תכנית המיליון - הכהן, דבורה. תכנית המיליון תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945. משרד הביטחון, ההוצאה לאור. תל-אביב. 1994.

הכהן. עליית הנוער - הכהן, דבורה. עליית הנוער - 1933-1945. הוצאת ח.מ. מו"ל. 2010.

הכהן, קיבוץ גלויות - הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י-מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שז"ר. ירושלים. תשנ"ח.

הסוכנות היהודית. מכתבי השליחים קפריסין ו'. אדר ב'. ירושלים. תש"ח. עמ' 1-2.

- הראל, חיה. קול קורא של הרצל אל יהודי צפון אפריקה. כיוונים 11-12. דצמבר 1997. עמ' 48-49.
- ויינר ועופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ - ויינר, חנה. דליה, עופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ מסע העפלה שלא הושלם. עם עובד. תל-אביב. 1992.
- ויינשטיין. ציונות דתית - ויינשטיין, מנחם. ציונות דתית בשולי ארץ ישראל תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין. סביון. תשס"א.
- ויץ. מודעות וחוסר אונים - ויץ, יחיעם. מודעות וחוסר אונים מפא"י לנוכח השואה 1943-1945. יד בן צבי. ירושלים. 1994.
- וסרשטיין. בריטניה ויהודי אירופה - וסרשטיין, ברנרד. בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945. אופקים. עם עובד. תל-אביב. 1979.
- זוארץ, פ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 71-72.
- זרטל, עדית. נפשות נעלמות. המעפילים והמוסד לעליה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה. הציונות, מאסף ג'. 1989. עמ' 107-126.
- זרטל, עדית. בין מוסר לפוליטיקה העלייה הבלתי לגאלית בתפישותיהם של מנהיגי היישוב בין הקונגרס הציוני העשרים לקונגרס הציוני העשרים ואחד. עמ' 87-107. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד. תל אביב. 1990.
- זרטל. זהבם של יהודים - זרטל, עדית. זהבם של יהודים. עם עובד. תל-אביב. 1996.
- חגיג-לילוף. תחיית התנועה העברית. - חגיג-לילוף, יעקב תחיית התנועה העברית, הציונות והתנועה הציונית בלוב, העליות, ההעפלות הבלתי לגאליות וההגירות מלוב 1913-1967. עבודת מ.א. אוניברסיטת בן גוריון בנגב. אוקטובר. 1994.
- חגיג-לילוף, יעקב. הקשר בין קהילת יהודי תוניס ובין יהודי לוב בתקופת מלחמת העולם השנייה. כנס יהודי לוב. אוניברסיטת בר אילן. עמ' 120-122. 1998.
- חיות, חומה. הכשרה. עמ' 63. בתוך: בסוק, משה (עורך). החלוץ הצעיר. מאסף, עין חרוד. 1944.
- חורב. נתיב במים עזים - חורב, שי. נתיב במים עזים ההעפלה החלוצית ביבשה ובים. הוצאת דוכיפת. חיפה. 2012.
- חלמיש. אקסודוס הסיפור האמיתי - חלמיש, אביבה. אקסודוס הסיפור האמיתי. עם עובד ואוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.
- חלמיש, אביבה. מדיניות העלייה בשנות ה-30. בין "גאולה" ל"הצלה". זמנים 58. אביב 1997. עמ' 86-99.
- חמל, רפאל. בשליחות לגולה. עמ' 602-608. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- חרקובסקי, ישראל. עם אוניית המעפילים הראשונה מצפון מאפריקה. מבפנים י"ח. חשון תשט"ו. עמ' 273-277.
- טוכמן, יצחק. על יחסי שליחים-מדריכים. עמ' 45-46. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.
- יבלונקה. הרחק מהמסילה - יבלונקה, חנה. הרחק מהמסילה המזרחיים והשואה. יד ושם. ירושלים. 2008.

יד טבנקין : 50 שנה להעפלת ולוס 1987 ; : 50 שנה להעפלה 29.10.2007 ; תרומת ההעפלה במאבק נגד הבריטים 1945-1948. 1990

ירושלמי, נחום. הפעולה העברית בטוניס. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 74

ירקוני. ספינות מעפילים - ירקוני, הלל. ספינות מעפילים מ-א' עד ת' או מ'כוכב' עד 'קרב עמק איילון'. הוצאת גוונים. תל-אביב. 2005.

ישי, ארנון. 'תנועות נוער' ו'ההכשרה העירונית' בטרופולי בין שמירת מסורת לחילון בהשפעת זרמי ההתיישבות הארץ ישראלים (1943-1948). ממזרח וממערב ח'. 2008. עמ' 259-278.

כהן, גד. 'חוג בן יהודה'. עם וספר, אוגוסט. תש"ד. עמ' 14.

כהן, גד. 'מגן דוד' בקזבלנקה. עם וספר. אלול תש"ה עמ' 70.

כהן. עם שב למולדתו - כהן, יונה. עם שב למולדתו פרקי עלייה תר"צ-תש"ס 1930-1980. הסוכנות היהודית. ירושלים. 1986.

כהן-צרפתי, רחל. בשליחות לגולה. עמ' 592-598 בתוך : שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

כרם, יצחק. יוון והעלייה הבלתי לגאלית 1934-1947. שורשים במזרח ד', 1998. עמ' 241-282.

לבסקי, חגית. עלייה וקליטה ביישוב היהודי לאומיות, הגירה והתיישבות. האם הייתה מדיניות קליטת ציונית. עמ' 153-177. בתוך : בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום. (עורכים). כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 2003.

לוזון, יהודה. החינוך העברי בטרופולי. עם וספר, אלול תש"ז. עמ' 61

ליס, מיכל. היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון אפריקה בתקופת המנדט. עמ' 123-128. בתוך : שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עם עובד. תל-אביב. 1991.

ליס, מיכל. ממרוקו לישראל : העליות לפני קום המדינה (1830-1948). עמ' 110-122. בתוך : שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עם עובד. תל-אביב. 1991.

ליפמן, מוסיח. מחנות המעפילים בקפריסין – ספירת מלאי. קשר, מס' 16. נובמבר 1994. עמ' 118-106.

לסקר, מ. מיכאל. יהודים מקומיים ופליטים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. פעמים 114-115, תשס"ח. עמ' 55-105.

לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה - לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה מצפון אפריקה 1970-1948. מכון בן גוריון, שדה בוקר. 2006.

לסקר, מ. מיכאל. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במרוקו, בתוניס ובאלג'יריה 1947-1897. סקירה חודשית, 8. תשמ"ג. עמ' 9-32.

לסקר, מ. מיכאל. החינוך היהודי במרוקו. פעמים, 9. תשמ"א, עמ' 78-99.

מאיר. התנועה הציונית - מאיר, אסתר. התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950. עם עובד. תל אביב. 1993.

מכתבי השליחים, קפריסין. מס' ו'. ירושלים, אדר ב' תש"ח. הסוכנות היהודית, המדור לשליחים. (21.11.47) עמ' 1-2

- מרקוביץקי. גחלת לוחמת - מרקוביץקי, יעקב. גחלת לוחמת גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות. יד טבנקין. רמת אפעל. 1991.
- מרקוביץקי. 'הרוס הרוס את מחיצת הזרות' על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות. עמ' 142-160. בתוך: עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.
- נאור. בים, ביבשה וגם באוויר- נאור, מרדכי. בים, ביבשה וגם באוויר מבט חדש על העפלה. ספרית דקל יהודה. המועצה לשימור אתרים בישראל. 2015.
- נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן, 1. יד בן צבי. ירושלים. 1982.
- נאור. העפלה 1934-1948. נאור, מרדכי. העפלה 1934-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1981. מהדורה שנייה.
- נוסינוב. ההולכים על המים - נוסינוב, ננה. ההולכים על המים ההעפלה מאיטליה 1945-1948. עבודת מ.א. האוניברסיטה העברית. תשכ"ט.
- סילורה, דוד. ההעפלה מארצות המזרח. עמ' 111-123. בתוך: נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן, 1, יד בן צבי. ירושלים. 1982.
- סימון, רחל. התנועה העברית בלוב. שורשים במזרח ב', יד טבנקין. רמת אפעל. 1989. עמ' 182-193.
- סימון, רחל. 'מחוג ציון' לציונות מגשימה: עליית יהודי לוב. שורשים במזרח ג', 1991. עמ' 351-295.
- סלושץ. נפוצות ישראל - סלושץ, נחום. נפוצות ישראל באפריקה הצפונית: מימי קדם ועד ימינו אלה. ספריית קו לקו. ירושלים. 1946.
- סעדון, חיים. ההעפלה מספאקס לפני קום המדינה. עמ' 334-347. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. אוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.
- סעדון. הציונות בתוניסיה - סעדון, חיים. הציונות בתוניסיה 1918-1948. דיסרטציה האוניברסיטה העברית ירושלים. 1992.
- עדס, אברהם. שליחים לגולת המזרח. הד המזרח, 43.1.29. עמ' 4.
- עופר, דליה. העלייה, הגולה והיישוב. קתדרה 43. ניסן תשמ"ז. עמ' 67-90.
- עופר, דליה. מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה עליה ב' במלחמת העולם השנייה. עמ' 187-210. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד. תל-אביב. 1990.
- עופר. בין עולים לוותיקים - עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.
- עופר, תהילה. מול השער הנעול של פלשתינה-א"י. הירדן 221. 2006. עמ' 19.
- עם וספר. חידוש הקשר עם אפריקה הצפונית. תמוז, תשי"ג. עמ' 13.
- עמאר, מאיר. הצלחת הפעולה העברית. עם וספר. אלול תשי"ה. עמ' 72.
- פומרנץ. יציאת אירופה - פומרנץ, וניה (זאב, הדרי). יציאת אירופה לייום קיבוץ גלויות. שירות התרבות של צה"ל. תשי"ט.

- פטישי, מחתרת במדים- פטישי, חנוך. מחתרת במדים: ההגנה והחיילים הארץ-ישראלים בצבא הבריטי 1939-1945. ההוצאה לאור משרד הביטחון, תל-אביב. 2006
- פינגרהוט, א. הלוי. מצב העברית באלג'יר. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 71
- פריג'יה, זוארץ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 75-76.
- פרץ, י.ס. הוראת השפה העברית בספקס (טוניסיה). עם וספר. אלול תש"ו. עמ' 61.
- צבי. הארגון הציוני במרוקו - צבי, יהודה. הארגון הציוני במרוקו בשנים 1940-1948. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים. תשמ"א.
- צבי, יהודה. תחייה עברית וחלוציות במרוקו בשנים 1943-1948. עמ' 344-357. בתוך: בן-עמי, יששכר. (עורך). מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה. הוצאת ועד עדת המערבים. ירושלים. תשנ"א.
- צור, ירון. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון אפריקה בין שתי מלחמות העולם. יהדות זמננו, 4. תשמ"ח. עמ' 123-136.
- צור, ירון. אימת הקרנבל- 'המרוקנים' והתמורה הבעייה העדתית בישראל הצעירה. אלפיים, 19, 2000. עמ' 126-164.
- צור, ירון. הבעייה העדתית. עמ' 101-124. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור השני תש"ח - תשכ"ח. יד בן צבי, ירושלים, 2008.
- צור, ירון. העלייה מארצות האסלאם. עמ' 57-82. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור הראשון תש"י - תש"ח. יד בן צבי, ירושלים, 1991.
- צור, קהילה קרועה - צור, ירון. קהילה קרועה יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954. עם עובד. תל אביב. 2002.
- צחור, זאב. שארית הפליטה כגורם פוליטי. עמ' 23-30. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.
- צחור, זאב. החזון והחשבון - צחור, זאב. החזון והחשבון בן גוריון בין אידאולוגיה לפוליטיקה. ספריית פועלים. תל אביב. 1994.
- קניאל, יהושע. ממדי הירידה מהארץ בתקופות העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914). קתדרה 79. 1994. עמ' 115-138.
- קסטל, כלב. שליחותי באפריקה הצפונית. שורשים במזרח, א'. 1986. עמ' 321-361.
- קסטל, כלב. בשליחות לגולה. עמ' 555-581. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- רב שיח: הגנה יהודית בארצות צפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- רוזנברג, שלום. הזיקה לארץ ישראל בהגות היהודית - מאבק השקפות. דיון ביד בן צבי. קתדרה 4. יולי 1977. עמ' 148-175.
- רוזנפלד, אלכסנדר. היהדות הספרדית במערכה העברית. עם וספר. עמ' 11-13.
- ריבלין. זר לא יבין - ריבלין, גרשון ועליזה. זר לא יבין. כינויי סתר בישוב היהודי בארץ ישראל. מערכות. תל אביב. 1988.

- שוראקי. קורות היהודים - שוראקי, אנדרי, נתן. קורות היהודים צפון אפריקה. עם עובד. תל אביב. 1975.
- שטרית, יוסף. מודעות חדשה לאנומליות וללשון—ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט. עמ' 130-168. בתוך: שטרית, יוסף וצבי, יהודה (עורכים), מקדם ומים ב'. תשמ"ו, אוניברסיטת חיפה.
- שילה, מרגלית. עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעולים בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. עמ' 107-130. בתוך: הכהן, דבורה. (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י – מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שזר. ירושלים. תשנ"ח.
- שירן. הזירה הימית - שירן, אסנת. הזירה הימית מראשית ההעפלה יד ראשית המדינה 1934-1945. יד טבנקין. 2007.
- שמלץ, עוזיאל. בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל. פעמים 65. תשנ"ג. עמ' 125-139.
- שמלץ, עוזיאל. העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים. פעמים 39. 1989. עמ' 15-63.
- שניבאום. התנועה הרביזיוניסטית - שניבאום, אבי. התנועה הרביזיוניסטית וההעפלה 1932-1940. רובינון בע"מ. תל אביב. 1988.
- שערי. גירוש קפריסין - שערי, דוד. גירוש קפריסין 1946-1949 ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים. הספרייה הציונית. ירושלים. תשמ"א.
- שערי, דוד. מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין. חמישים שנה להקמת מחנות הגירוש למעפילים בקפריסין, אוגוסט 1946 – פברואר 1949. משואה, כ"ה. 1997. עמ' 48-62.
- שערי, דוד. הנוער הציוני במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, ל'. 2002. עמ' 261-279.
- שקי, יצחק. על יהדות צפון אפריקה והשפה העברית תמוז תש"ג. עם וספר. עמ' 5-11.
- שרביט. הנוער בעלייה - שרביט, יוסף. הנוער בעלייה – תנועת שרל נטר. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2000.
- שרף, מיכל. הפעילות הציונית בעיר נאבל בתוניסיה בראשית המאה ועשרים. מהות, כתב עת ליצירה יהודית 24. 2002. עמ' 137-146.
- תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- Swarc. . Illegal Immigration -Swarc, Alan. Illegal Immigration to palestine 1945-194: The French Connection. London ,2005
- Hadari, & Tschor. Voyage to Freedom - Hadari, Venia. Zeev. & Tschor, Zeev. Voyage to Freedom Episode in The Illegal Immigration to Palestine. Valentine Mitchell Press. 1985.
- Hadari. Second Exodus - Hadari, Venia. Zeev. Second Exodus - The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945-1948. Valentine Mitchell Pub. London.1991.
- Meir-Glitzstein. From Eastren Europe - Meir-Glitzstein, Esther. From Eastren Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist policy vis-à-vis the jews of Islamic countries. The Journal of Israeli History. Vol. 20, No.1 (Spring 2000) pp.2 4-48.

Toledanof. Une Histoire de Familles - Toledano, Josef. Une Histoire de Familles.- Les Noms de Famille Juifs D'Afrique du Nord des Origines a Nos Jours. Editions Ramotal. Jerusalem. 1998

אינטרנט

לפידות, יהודה. העלייה הבלתי לגאלית, לידתה של מחתרת. אתר דעת, www.daat.ac.il. מכללת הרצוג. (15.1.14).

יומנים וספרי זיכרונות:

אבוטבול. שני אחים בסאפי - אבוטבול, יהודה. שני אחים בסאפי ילדות בצל מלחמת העולם השנייה. ללא ציון הוצאה. 2006.

אבידוב. נתיבים נעלמים - אבידוב, יאני. נתיבים נעלמים העפלה במחתרת, במדבר ובים. עם עובד. תל אביב. תשט"ו.

אביטל. למען אחי ורעי. - אביטל, רפאל. למען אחי ורעי. הוצאת קווים אישיים. תל אביב. 2009.

אבנרי. אופטימיסט - אבנרי, אורי. אופטימיסט. כרך א'. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2014.

אבריאל. פתחו שערים - אבריאל, אהוד. פתחו שערים. מעריב. תל אביב. 1976.

אוחיון, פרק עלום - אוחיון, אלי. פרק עלום בתולדות יהודי מרוקו במאה העשרים. תרגמה מצרפתית בת-עדה חגית. הוצאת גמא, 2017.

אורבך וקרן. אורבך, אלימלך אפרים - חנה אורבך ורחל קרן (עורכות). יומנו של רב ארץ ישראלי בצבא הבריטי: רשימות בימי מלחמה. תש"ב-תש"ד, 1942-1944. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2008.

איזיק, דוד. 'משמר העמק'. עמ' 68 בתוך: ינאי, שמואל. אלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א.

אליאב. הספינה אולואה - אליאב, אריה (לובה). הספינה אולואה סיפורו של ארטור. עם עובד. תל אביב. 1977.

אלמוג, יוסקה. 'הנחשון/קסטל'. עמ' 75. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

בועז, אריה. עלום ונוכח בכל- בועז, אריה. עלום ונוכח בכל. סיפור חיו של שאול אביגור. ההוצאה לאור משרד הביטחון. 2001.

בועז. הספינות - בועז, אריה- הספינות שבדרך. 2003.

בן-המוזג. ממרוקו לישראל - בן-המוזג, חיים. ממרוקו לישראל סיפורו של מעפיל בלתי לגאלי באוניה 'יהודה הלוי'. הוצאת עידן חדש. נתניה. 1998.

בן-הרוש. שורשים - בן-הרוש, אליהו. שורשים תולדות משפחת בן הרוש. כפר חב"ד. ללא ציון שנה.

בן-ציון, יעקב. 'לקוממיות'. עמ' 138. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

בן-שמחון. המהלכים על המים - בן-שמחון, גבריאל. המהלכים על המים. הקיבוץ המאוחד. תל אביב. 1997.

- בראגינסקי. עם חותר אל החוף - בראגינסקי, יהודה. עם חותר אל החוף. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשכ"ה.
- בר- גיורא, נפתלי. יומן צפון אפריקה. שנתון 'הצופה'. תשי"ג אדר.. עמ' ש"ג-שנ"ו.
- ברמן. אוניות המלחמה של המעפילים - ברמן, אריה. אוניות המלחמה של המעפילים. אריה ניר. תל אביב. 2009.
- גויטע, יוסף. קטעים מיומן ההכשרה בטרופולי מיום יסודה ועד סגירתה (פרעות 1948). עמ' 190-131. בתוך: רובין, בן-ציון. (עורך). לוב הדים מן היומן פרק בפעילות הציונית של יהודי לוב. האגודה למורשת יהדות לוב. ירושלים. 1988.
- גפן. פורצי המחסומים. גפן, אבא. פורצי המחסומים. יסוד. תל-אביב. 1961.
- גפן, בני. 'הברק'. עמ' 169. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- גפן, בני. 'משמר העמק'. עמ' 69. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- גרינפלד. הצי הסודי - גרינפלד, מורי. הצי הסודי של היהודים (1946-1948). הוצאת גפן. ירושלים. 1994.
- דובקין. העלייה וההצלה - דובקין, אליהו. העלייה וההצלה בשנות השואה. ערכים - ספרית מדריכים. ט"ז. ראובן מס. ירושלים. הסוכנות היהודית. תש"ו.
- דיין. עושים מדינה - דיין, דודו. (עורך). עושים מדינה. ההוצאה לאור משרד הביטחון. תל אביב. 1991.
- דרור, יוסף. 'המעפיל האלמוני'. עמ' 196. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- דרורי. בגלים סוערים הפל"ים. דרורי, בצלאל בגלים סוערים הפל"ים ואוניות הגירוש. אינטרמדיה. 1999.
- הירשמן, איירה. בדרך לחיים מסטרומה עד הנה. אחיאסף, תלסאביב. 1947.
- הכלפוני, שלום. בליל שמירה. עמ' 41-48. בתוך: חבס, ברכה. (עורכת). שבטים קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים. עם עובד. תל אביב. תשי"ג.
- הכרמלי. עד עלות השחר - הכרמלי, אליהו (לולו). עד עלות השחר. קריית ספר. ירושלים. תשל"ח.
- הראל, יוסי. ה'אקסודוס'. עמ' 223. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- זילברברג. בשליחות העם - זילברברג, אברהם. בשליחות העם והמדינה. הוצאה פרטית. 1995.
- חבס. הספינה שנצחה - חבס, ברכה. הספינה שנצחה. הוצאת מערכות. תל אביב. תש"ט.
- יפהר. פלוגת הפלמ"ח - יפהר, משה. פלוגת הפלמ"ח באיטליה תש"ו- תש"ז. 1993.
- יציאת אירופה תש"ז - פרשת ההעפלה והגירוש של מעפילי 'אקזודוס' 1947' מסופרת בפי ילדי דרור ומדריכיהם. מרכז דרור מינכן. תש"ח. (ללא שם כותב או עורך).
- יקותיאלי. בחבלי העלייה והקליטה - יקותיאלי, ישראל. בחבלי העלייה והקליטה. ספרית הפקיד. תל אביב. 1963.

- כהן. ברוח סערה - כהן, אדיר (עורך). ברוח סערה פרקים מחייו ומפעלו של יהודה ארזי. מוזיאון צה"ל. ירושלים. 1966.
- כהן. אלון בסער - כהן, אדיר. אלון בסער עלילות רכש ופרקי העפלה. הוצאת מילוא בע"מ. הדפסה שנייה. תל אביב. 1973.
- כהן-פרנקו. בדרך שלי- כהן-פרנקו, נדיה. בדרך שלי. דוקסטורי. רעננה. 2009.
- כהן. תנועת 'צעירי ציון'-דרור' - כהן, רחל. תנועת 'צעירי ציון'-דרור' בצפון אפריקה. יובל שנים 1943-1993. המרכז לחינוך ותרבות. הסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1993.
- כהן, רחל, בריק, עדה, דרום, יואל ושחר, גד. (עורכים). תנועת 'צעירי ציון'-דרור' עדות וסיפור גרעיני הגשמה ופרשיות. המרכז לחינוך ותרבות, ההסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1994.
- כחלון. ההעפלה מלוב - כחלון, חיים. ההעפלה מלוב סיפור הגבורה של יהודי לוב ומאבקם לעליה ארצה. הוצאת המחבר. תשנ"ט.
- כלפון-פוני. את אחי - כלפון-פוני, שלום. את אחי אנוכי מבקש. הוצאת אופיר. יהוד. 2012.
- כרוז. האיש בעל שני הכובעים - כרוז (קראוס), יעקב. האיש בעל שני הכובעים זיכרונותיו של בכיר במוסד. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2003.
- לוי. עליתי מספציה - לוי, יצחק. עליתי מספציה. עם עובד. תל אביב. תש"ז.
- מוסנזון. מכתבים מן המדבר - מוסנזון, משה. מכתבים מן המדבר. ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל. 'הקיבוץ המאוחד' תל אביב. 1965.
- מיליקובסקי. צף על עקבותיו - מיליקובסקי, זאב. צף על עקבותיו סיפורה של קבוצת מעפילים. הוצאת תמוז-אומני. תל אביב. 1989.
- מימון, יוסף. תולדות ההעפלה עמ' 263-268. בתוך: חגיג' לילוף, יעקב. (עורך). תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.
- סוכרי. בנגאזי-ברגן בלזן - סוכרי, יוסי. בנגאזי-ברגן בלזן. עם עובד. תל אביב. 2013.
- סרני. ספינות ללא דגל - סרני, עדה. ספינות ללא דגל. עם עובד, תל אביב, תשל"ה.
- פאלק. מכתבים - פאלק, ולטר. מכתבים של רופא ממחנות קפריסין. ירון גולן. 1994.
- פבי, גבי. 'מולדת' ו'ארבע החירויות'. עמ' 148. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- פדלון, צ. אדאדי. עליה ב. עמ' 269-274. בתוך: חגיג' לילוף. (עורך). יעקב. תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.
- פור. אל החוף הנכסף - פור, דוד. אל החוף הנכסף. בית לוחמי הגיטאות. 2001.
- פרלוב. באים מאהבה - פרלוב, אמירה. באים מאהבה. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2006.
- קליגר. לחיות בשליחות - קליגר, משה. לחיות בשליחות מבחר דברים ורשימות. 'הקיבוץ המאוחד' יד טבנקין. תש"ם.

קליגר, נח. אלה תולדות נח - קליגר, נח. אלה תולדות נח. האוטוביוגרפיה של נח קליגר. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2010.

שוורץ. יציאת אירופה - שוורץ, מאיר. יציאת אירופה תש"ז מעפילי אקסודוס 1947. אות ועד. ירושלים. 2007.

שטיינר. פטריה - שטיינר, א. גרשון. פטריה. עם עובד. תל אביב. 1964.

שילון, מאיר. העלייה מלוב. עמ' 317-321. בתוך: פריגיא, זוארץ. עמישדי, גויטע. צוריאל, שקד. פריגיא, תייר. גבריאל, ארביב. (עורכים). יהדות לוב. הוצאת ועד קהילות לוב בישראל. תל אביב. 1960.

שמר, גדעון. אחד מארוקני. עמ' 73-82. בתוך: קשת סופרים, ילקוט לדברי-ספרות של סופרים-חיילים. הוצאת שרות התרבות של צבא הגנה לישראל. תש"ל.

Gues, Arlette. La Passagere de L'Exosdus - Gues, Arlette. La Passagere de L'Exosdus . Recite recueilli par Chaapsal. Madeleine. Edition Robert Lafont. Paris.1978.

Laub, Morris. Last Barrier to Freedom - Laub, Morris. Last Barrier to Freedom . Judah Magnes Museum. Berkley. Cal. 1985